

46 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р. РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Деснянська мезолітична культура

Вперше спробував визначити специфіку мезоліту басейну Десни П. П. Єфименко. Проаналізувавши матеріали Д. Я. Самоквасова з Новгород-Сіверщини, він дав загальну характеристику мезоліту Подесення, відніс його до західноруської групи мезолітичних пам'яток, пов'язаних з мезолітом Прибалтики¹. П. П. Єфименко відзначив, що в мезоліті Подесення переважають варіанти долотоподібної форми (високі трапеції), пластинки з притупленим краєм, пластинки зі скошеним кінцем, проколки, округлі та кінцеві скребки, тоді як в басейні Вісли частіше трапляються черешкові наконечники стріл, правильні трапеції. Характерним для крем'яного інвентаря мезолітичних пам'яток цього району є поширення тут ромбовидних вістер з відтягнутим кутом (асиметричних наконечників з бічною виїмкою).

Слідом за П. П. Єфименком окремі риси деснянської мезолітичної культури визначив М. Я. Рудинський. Новгород-Сіверщину він виділив в «зону малого транше», тобто в район поширення високих трапецій на відщеплах². Найбільш характерні особливості крем'яного інвентаря пам'яток цієї культури визначив лише М. В. Воеводський, проаналізувавши матеріали розкопок стоянки Пісочний Рів³. Результати досліджень цієї ділянки опублікував О. О. Формозов, розвинувши далі ряд положень М. В. Воеводського⁴.

Вперше висловлювалася думка про поширення в Середньому Подесенні пам'яток окремої мезолітичної культури, для якої характерне виготовлення знарядь на відщеплах, а не на пластинах, поширення на-

конечників стріл з поперечним лезом та асиметричних наконечників з бічною виїмкою. Поширення грубих нуклеусоподібних скребел та дисконидних знарядь відзначалось як риса, властива лише пам'яткам цієї культури. Ці типи знарядь М. В. Воеводський та О. О. Формозов виділяли в крем'яному інвентарі стоянки Покровщина, розкопаній тією ж Деснянською експедицією, що і стоянка Пісочний Рів, в 1938—1940 рр. Віднесення Покровщини до раннього мезоліту на основі її топографічного розташування на першій надзаплавній терасі балки Мосолів Рів дало можливість віднести стоянку до ранньої стадії деснянської культури і вважати Покровщину генетичною підосною Пісочного Рову. Остання, враховуючи наявність в колекції двобічнооброблених знарядь, була віднесена до фінального мезоліту. Виходячи з результатів досліджень деснянської мезолітичної та інших культур Східної Європи, було поставлено питання про виникнення племінної організації в мезоліті⁵. О. О. Формозов вказував на спорідненість пам'яток типу Пісочний Рів з деякими фінальномезолітичними пам'ятками верхів'їв Волги та Оки (Алтинове, Старокостянтинівка, Чорна Грязь, Дмитрівське та ін.) та значну роль деснянської культури в складанні місцевого неоліту з ямковою керамікою⁶.

Внеском в дослідження мезоліту Десни було відкриття та розкопки В. П. Левенком стоянок на Селецьких дюнах поблизу м. Трубчевська. Це дало змогу поширити «зону малого транше» М. Я. Рудинського далі на північ⁷. В. П. Левенок запропонував свою періодизацію мезоліту Подесення та примикаючих районів дніпро-донського межиріччя⁸. Він виділив дві різні не лише в хронологічному, а й в етнокультурному відношенні групи пам'яток: макролітичну і мікролітичну. Макролітичні пам'ятки генетично пов'язані з місцевим палеолітом і вплинули на формування неоліту Подесення. Макролітичний мезоліт має три етапи розвитку: ранній, середній і пізній. В пізньому мезоліті з півдня з'являється населення, що залишило мікролітичні стоянки на Десні.

В. П. Левенок при створенні своєї періодизації майже не враховував висновків, до яких прийшли його попередники — М. Я. Рудинський, М. В. Воеводський, О. О. Формозов, тому його періодизація, в значній своїй частині, є відголоском застарілих навіть в момент її створення стадіальних уявлень про розвиток кам'яного віку. Виявилось, що культурні і хронологічні групи, виділені ним, об'єднують в собі не лише різночасові, а й різнокультурні пам'ятки. Так, стоянка Пісочний Рів була віднесена до пізнього етапу розвитку макролітичного мезоліту, а її найближчий аналог — стоянка Ком'ягіне — до ранньомезолітичного етапу. В культурній групі мікролітичного мезоліту були об'єднані такі різнокультурні пам'ятки, як Кудлаївка та Селецькі дюни. Про різнокультурність цих пам'яток свідчить той факт, що більше половини всіх виробів з вторинною обробкою Кудлаївки стаповлять мікропластини та мікровістря з притупленим краєм, тоді як на Селецьких дюнах вони зовсім невідомі. В наш час ця періодизація втратила своє значення. бо наступні дослідження не підтвердили її.

Про специфічні риси деснянського мезоліту писав Д. Я. Телегін, який поряд з іншими культурними групами виділив тут пам'ятки типу Пісочний Рів⁹. Його характеристика крем'яних виробів цього типу пам'яток істотно не відрізняється від характеристики крем'яного інвентаря деснянської мезолітичної культури, даної М. В. Воеводським та О. О. Формозовим, Д. Я. Телегін запропонував свою точку зору на генезис цих пам'яток, на чому зупинимось нижче.

У 1980 р. О. С. Сорокін дослідив відкриті В. П. Левенком мезолітичні пам'ятки поблизу с. Ком'ягіне (Ком'ягіне II, IIБ, IIВ, III, IV). Аналіз великих колекцій крем'яних виробів дав можливість об'єднати їх зі стоянкою Пісочний Рів в окремих тип пам'яток, близький до пам'яток ієнівської культури Верхньої Волги, що була виділена Л. В. Кольцовим. О. М. Сорокін заперечує стоянку Покровища як

можливу генетичну підоснову типу Пісочний Рів і відносить її до стоянок типу Тимонівка I, II¹⁰.

У 1981 р. результати розкопок автора даної статті на стоянках Пісочний Рів, Студенок, Мураги, Попове Озеро поповнили наші знання про деснянську мезолітичну культуру. При характеристиці цього явища М. В. Воеводський та О. О. Формозов спирались головним чином на матеріали стоянки Пісочний Рів (рис. 1). Доцільно використа-

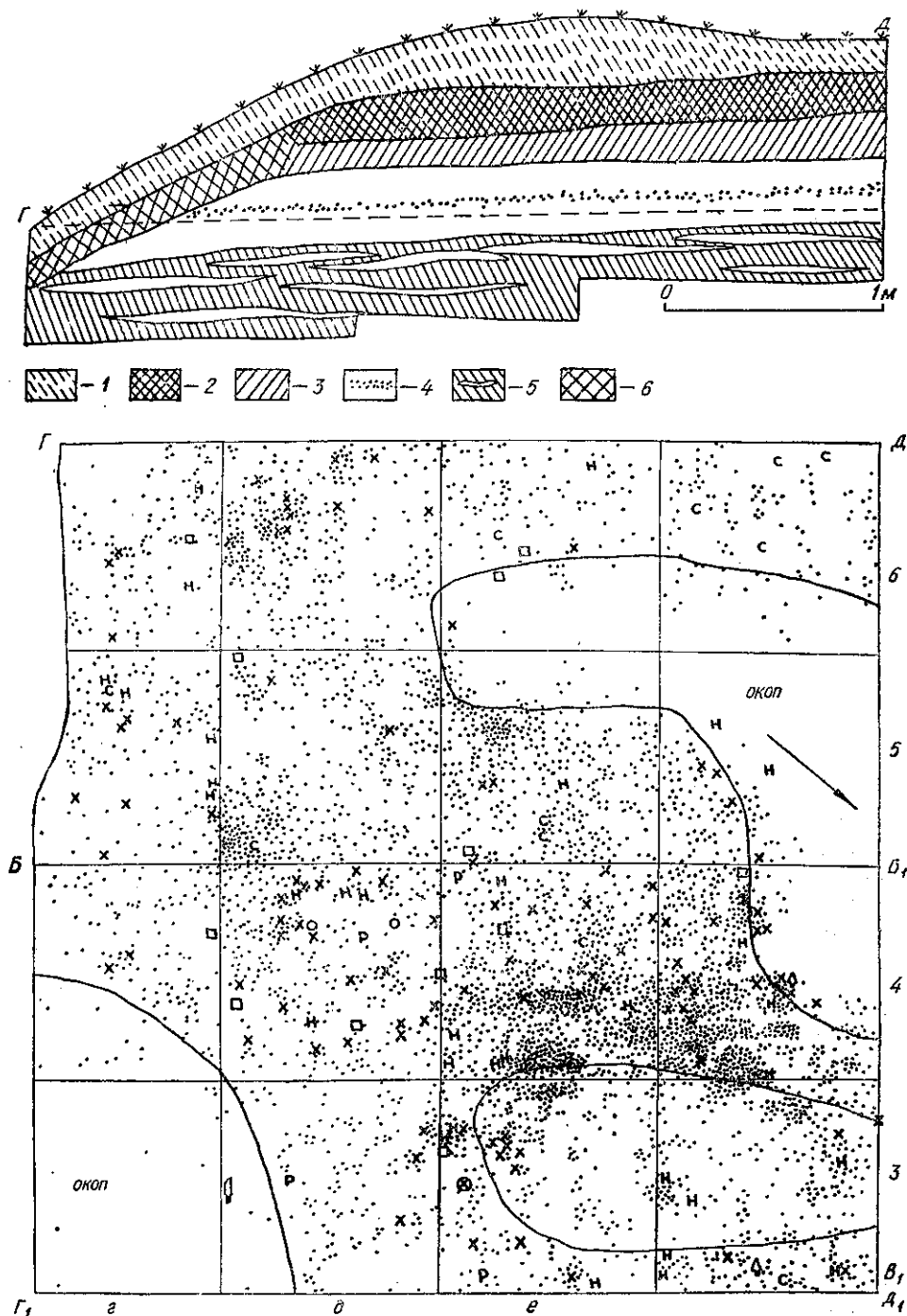

Рис. 1. Пісочний Рів. План (1) та профіль (2) розкопу 1981 р.

1 — викид окопу 1943 р.; 2 — чорний гумусовий шар; 3 — темно-сірий зольний шар; 4 — лесоподібна сугінь з кременем; 5 — коричневий суглинок з прошарками лесоподібної сугіні; 6 — делювій гумусу і сірого зольного піску.

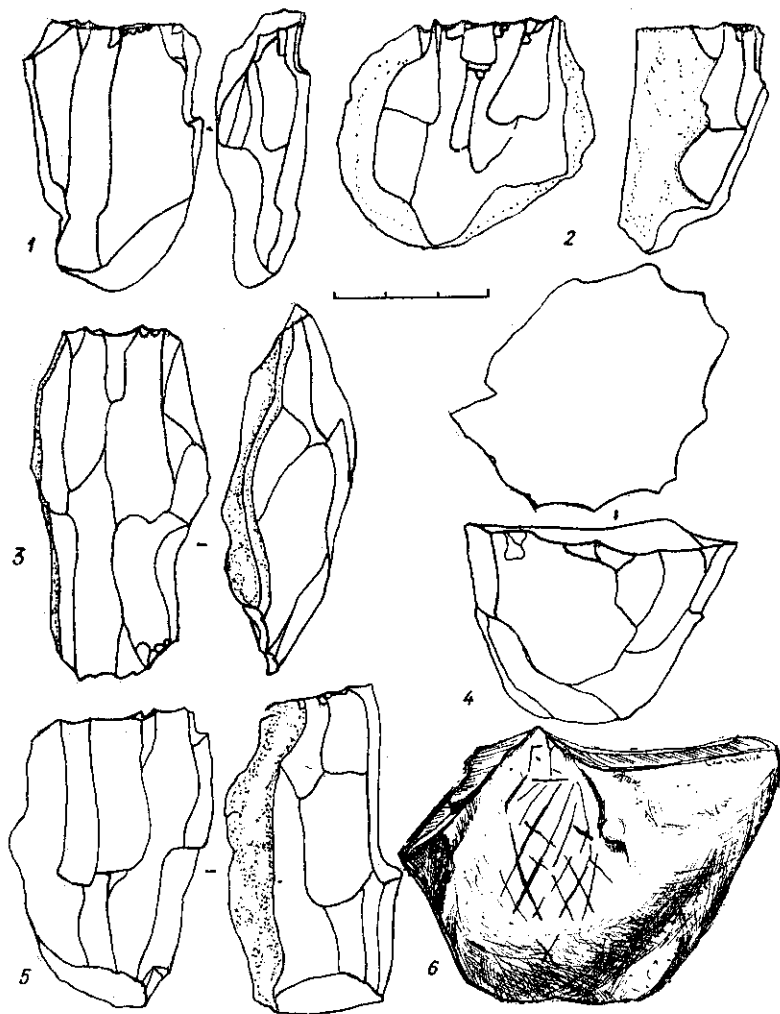

Рис. 2. Пісочний Рів. Нуклеуси (1—5) і уламок жовна з орнаментом (6).

ти публікацію нових матеріалів зі стоянки Пісочний Рів, як приклад типових пам'яток деснянської мезолітичної культури.

Стоянка Пісочний Рів розташована на 4 км нижче за течією р. Десни від с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Пам'ятка займає лівий мис балки Пісочний Рів біля впадіння її в р. Десну і лежить на краю другої 20-метрової тераси річки. Майже всю площу стоянки займає городище юхнівської та роменської культур. Мезолітичний культурний шар залягає в середній частині 40-сантиметрового лесовидного супісчаного шару, що підстиляється коричневим суглинком та перекривається гумусним шаром, насиченим культурними рештками юхнівського та роменського часів. Пам'ятка досліджувалась на площі 200 м² в 1940, 1945—1947 рр. М. В. Воеводським за участю О. О. Формозова. Колекція кременю зберігається в Музеї антропології МДУ в Москві і нараховує кілька тисяч кременів, з них 128 з вторинною обробкою.

У 1981 р. на краю схилу тераси, зверненому до р. Десни, розбили розкоп площею близько 20 м². Виявлено 6118 кременів, з яких 57 мали вторинну обробку.

Велика кількість жовен кременю, нуклеусів, первинних відщепів, уламків та низький відсоток виробів з вторинною обробкою (близько 0,9%) підтверджують висновок, що Пісочний Рів — це стоянка-майстерня. Нуклеуси та нуклевидні уламки становлять 1,2% кременів роз-

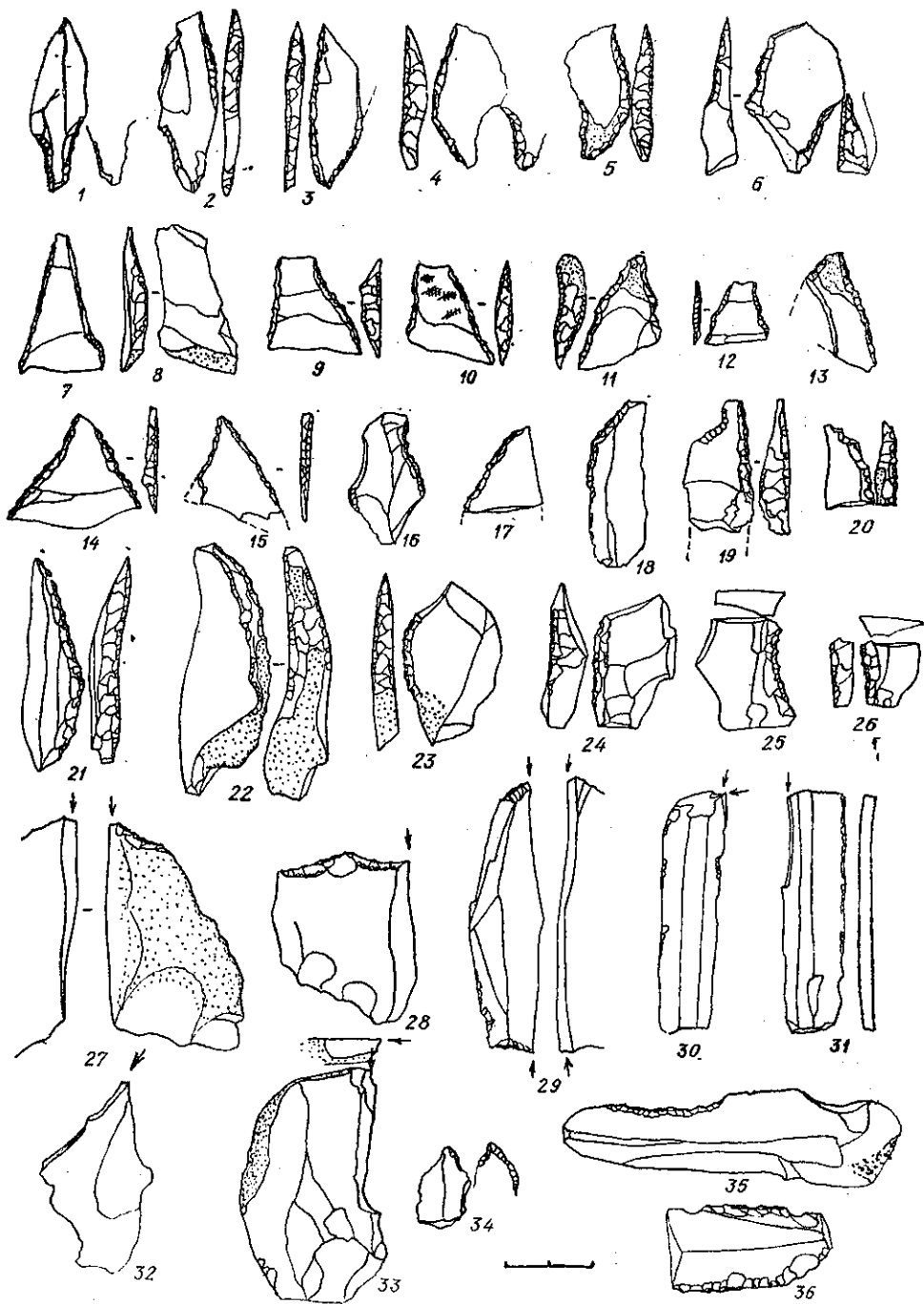

Рис. 3. Пісочний Рів. Наконечники стріл (1—6), мікроліти (7—18), пластинки з пригупленим краєм (19—26), різці (27—33), пластини з ретушю (34—36).

копок 1981 р. (всього 77 екземплярів). Нуклеуси великі, грубі, пристосовані для відколювання відщепів та грубих пластин. Найбільш виразну серію дають одноплосинні однобічні нуклеуси з прямою або злегка скошеною площадкою (рис. 2, 1, 2, 4). Двоплосинних нуклеусів вдвічі менше (рис. 2, 3, 5). Більше половини всіх нуклеусів — це багатоплосинні з безсистемним сколюванням та нуклевідні уламки.

Всі вироби стоянки досить великих розмірів. Більшість кременів — відщепи, що часто зберігають кірку на спинці (більше 95% колекції). Пластини грубі, часто неправильної форми і разом зі зброями на пластинах складають 2,5% всього кременю. Знайдено також чотири

Крем'яні вироби стоянки Пісочний Рів (розкопки 1981 р).

Нуклеуси одноплощинні:	
з прямою площадкою однобічні	10
з прямою площадкою підпризматичні	6
косоплощинні однобічні	8
Нуклеуси двоплощинні:	
зі скошеними площадками	6
прямоплощинні підпризматичні	2
з площадками, розташованими під кутом одна до одної	4
Нуклеуси багатоплощинні з безсистемним сколюванням	11
Нуклевидні уламки	30
Відбійник	1
Пластини та їх уламки	157
Відщепи та уламки кременю	5826

Вироби з вторинною обробкою

Наконечники стріл:	
черешкові прості	1
зі скошеним пером	1
асиметричні з бічною виїмкою	3
Трапеції:	
асиметричні високі зі скошеною нижньою основою	4
симетричні високі	1
Трикутники:	
асиметричні високі зі скошеною нижньою основою	2
симетричні високі	1
Уламки мікролітів	2
Пластини зі скошеним кінцем	1
Великі пластини з притупленим краєм та їх уламки	5
Сегментовидні вістря та їх уламки	3
Скребки:	
кінцеві на відщепах	8
кінцеві на пластинах	5
подвійні	1
підокруглі	1
неправильної форми на відщепах та уламки скребків	7
Різиці:	
бічні	3
кутові	3
серединні	1
Пластини з ретушшю	2
Відщепи з ретушшю та уламки знарядь	2

Всього

6118

правильні пластини з якісного темно-сірого димчастого кременю, що відрізняється кольором від характерного для пам'ятки плямистого деснянського кременю, первісні родовища якого розташовані поблизу в ярах.

Більшість знарядь колекції виготовлена на відщепах і лише близько 20% — на пластинах. Характерною особливістю вторинної обробки є використання для виготовлення знарядь крутої, обрубуючої край відщепа чи пластини, ретуші, за допомогою якої виготовляли мікроліти, наконечники стріл, пластини зі скошеним кінцем та з притупленим краєм.

Серед наконечників траплялись прості черешкові (рис. 3, 1) та черешкові зі скошеним пером (рис. 3, 2). Переважають асиметричні наконечники з боковою виїмкою, що також відомі під назвою «вкладніші алтинівського типу» (рис. 3, 3—5) або «деснянські трикутники», за Д. Я. Телегіним. Щоправда, всі вироби цього типу, знайдені в 1981 р., представлені атиповими екземплярами, але розкопки попередніх років дали класичні екземпляри «вкладнішів алтинівського типу». Як правило, ці вироби виготовлялись на відщепах за допомогою ретушування крутою ретушшю одного довгого краю та виїмки біля черешка на протилежному краї. Довгий ретушований край при обробці набував пряму чи злегка вигнуту форму (рис. 3, 4, 5).

Приблизно рівну кількість з наконечниками з бічною виїмкою скла-

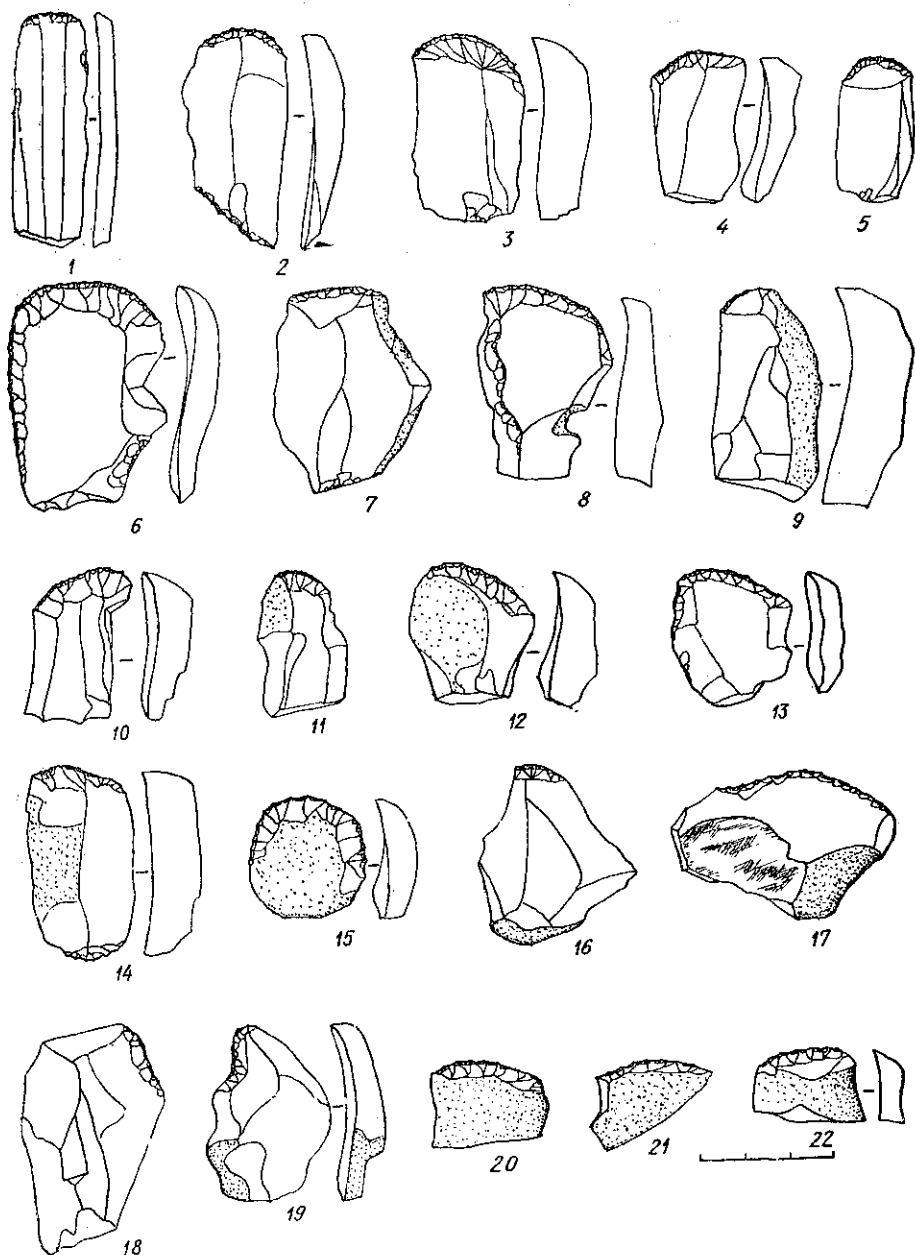

Рис. 4. Пісочний Рів. Скребки.

дають асиметричні високі трапеції зі скошеною нижньою основою (рис. 3, 8—11). Враховуючи наявність перехідних типів між асиметричними наконечниками з бічною виїмкою та асиметричними трапеціями високої форми зі скошеною нижньою основою, можна зробити висновок, що останні репрезентують собою подальший розвиток «вкладишів алтинівського типу». Тому на пізніших пам'ятках деснянської мезолітичної культури можливо витіснення асиметричних наконечників з бічною виїмкою високими, часто асиметричними трапеціями, що, як побачимо далі, дійсно мали місце у фінальному мезоліті.

В колекції з Пісочного Рову є окремі високі симетричні трапеції та асиметричні трикутники (рис. 3, 7, 13—15). Останні відрізняються від трапецій лише тим, що ретуш в них замикається на вершині.

Виявлено пластини та відщепи зі скошеним крутою ретушню кінцем (рис. 3, 17, 18). Можливо, частина цих виробів являє собою не-

закінчені мікроліти, інша (як знаряддя на рис. 4, 2) могла використовуватися для різання.

Виразною серією представлені досить великі пластини та їх уламки з крутою ретушшю по краю (рис. 3, 19, 24—26). Типологічно близькі до них пластини з вигнутим притупленим краєм, що часто мають сегментовидні обриси (рис. 3, 20—23), за формою та технікою виготовлення нагадуючи вироби типу «федермессер» (рис. 3, 21).

Близько половини всіх виробів з ретушшю, виявлених на стоянці Пісочний Рів в 1981 р., становлять скребки (рис. 4, 1—22), серед яких переважають кінцеві (1—13), головним чином на відщепках (6—13). Вдвічі менше виявлено кінцевих на пластинах (рис. 4, 1—5). Знайдено сім скребоків на відщепках неправильної форми та уламків скребоків (рис. 4, 16—22). Одиначними екземплярами представлені подвійні та підокруглі (рис. 4, 14, 15) скребки.

Різців втричі менше, ніж скребоків (рис. 3, 27—33). Найбільш виразну серію становлять бічні різці (рис. 3, 27—29). На стоянці виявлено відбійник, дві пластини та відщепи з ретушшю, уламки знарядь (рис. 3, 16, 34—36). Привертає увагу знахідка уламка крем'яного жовна з прокресленим на кінці грубим сітчастим орнаментом (рис. 2, 6). Можливо, певні аналогії цьому зображенню як за технікою виконання, так і за мотивами, слід шукати серед зображень на пізньопалеолітичній стоянці Хотильове¹¹. В 1981 р. на стоянці не траплялись двобічно оброблені вироби, але п'ять таких знарядь знайдені тут раніше.

Найближчі аналогії колекції крем'яних виробів стоянки Пісочний Рів маємо серед знарядь стоянок поблизу с. Ком'ягіне, що розташовані в басейні правого притоку Десни р. Судость¹². Основною відмінною рисою комплексу Пісочного Рову є наявність в ньому черепашкових наконечників на пластинах, що зовсім не виключає знахідку їх на ком'ягінських стоянках у подальших дослідженнях. Окремі знахідки асиметричних наконечників з бічною виїмкою відомі й на деяких інших стоянках Подесення, але ці комплекси малочисленні і потребують додаткового обстеження.

В останні роки на Середньому Подесенні досліджено групу мезолітичних пам'яток, крем'яний інвентар яких, маючи багато спільного з комплексами типу Пісочний Рів, відрізняється від останніх рядом більш пізніх рис. Маються на увазі досліджені в 1981 р. автором на лівому березі Десни навпроти Новгород-Сіверського стоянки Студенок, Попове Озеро, Мураги, Віть I і Віть II, що дали однотипний матеріал, та аналогічні їм стоянки на Селецьких дюнах під Трубчевськом¹³. Прикладом комплексів цього типу можуть служити матеріали стоянки Попове Озеро.

Стоянка тягнеться вузькою смугою вздовж північно-західного берега Попового озера, що являє собою затоку лівого берега рукава Десни р. Віть. Попове озеро, розташоване на лівому березі Десни навпроти нижньої за течією річки околиці м. Новгорода-Сіверського Чернігівської обл. Піщане підвищення, на якому розташована стоянка, не перевищує 1,5 м над літнім рівнем озера. В західній частині стоянка опускається в заплаву, тому вся площа заливається під час весняних повеней. Результатом таких повеней є шар намивного річкового піску товщиною до 20 см, що перекриває всю площу стоянки і містить середньовічні та сучасні культурні рештки. Нижче залягає 10—12-сантиметровий шар гумусованого піску, що підстиляється сіро-жовтим підґрунтям. Мезолітичний культурний шар залягав в верхній частині підґрунтя і містив крем'яні та кварцитові вироби. Значна частина площі стоянки, мабуть, була зруйнована водами озера, бо багато крем'яних виробів залягає в перевідкладеному стані у піску.

На краю берегового уступу озера зроблено розкоп площею 5 м² та зачистку довжиною близько 10 м. Враховуючи поверхневі збори, тут було знайдено 14 428 кременів. Виробів з ретушшю, не враховуючи невизначених уламків знарядь, — 337, що становить 2,3 % всього кре-

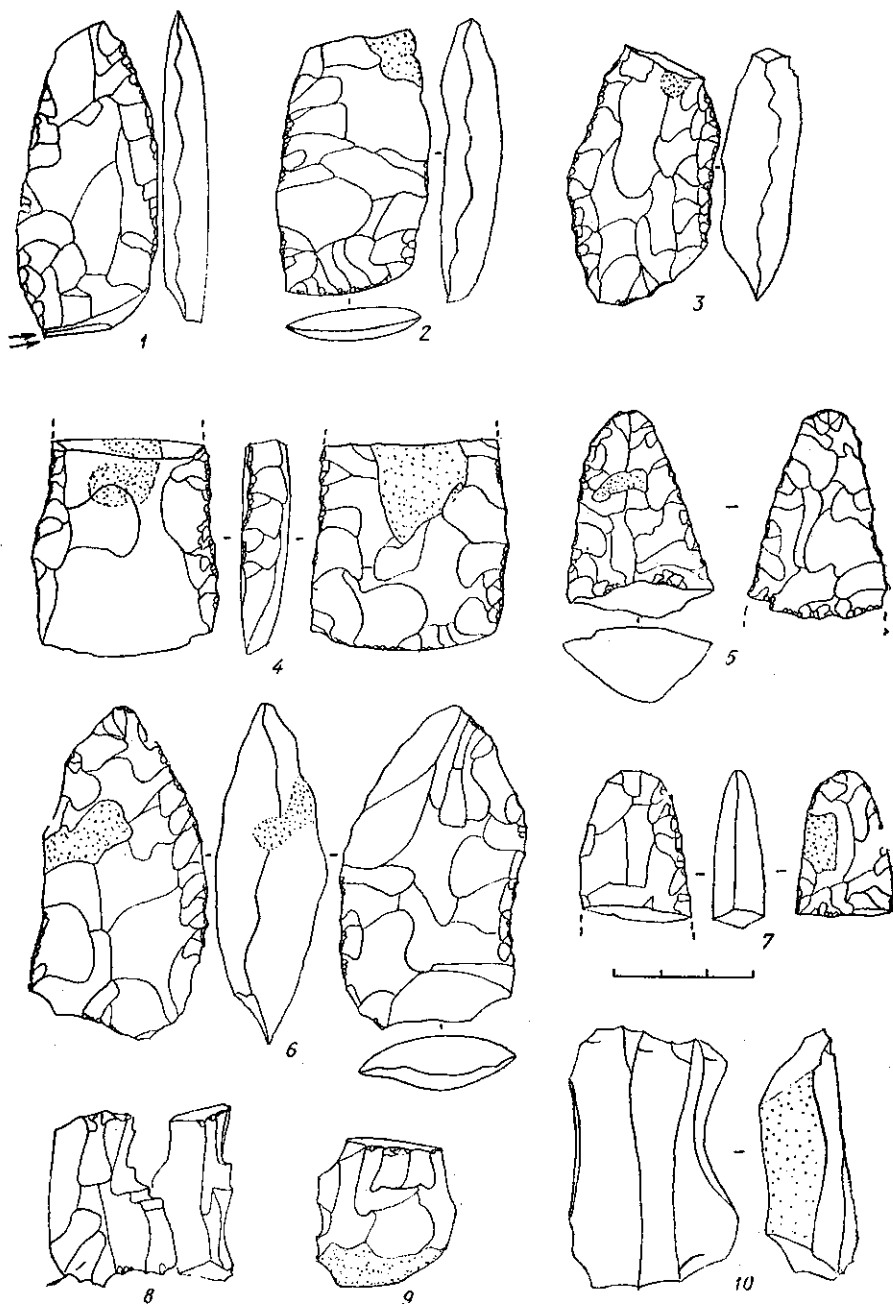

Рис. 5. Попове Озеро. Нуклеуси (8—10), вироби з двобічною обробкою (1—7).

меню. Крім крем'яних виробів, на стоянці виявлено кілька десятків кварцитових відщепів. З одного такого масивного відщепу за допомогою грубого регушування було зроблено пилку.

Крем'яні вироби стоянки Попове Озеро порівняно з виробами Пісочного Рову менших розмірів, але пластинчаста техніка обробки тут також слабо розвинута. Так, пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах становлять 4,4% виробів цієї пам'ятки. Лише 6% знарядь виготовлено на пластинах, інші — на відщепах.

Основній формі заготовок знарядь пам'ятки відповідає і набір нуклеусів. Переважна більшість їх відзначається аморфністю, грубістю і розрахована на одержання відщепів. Більше ніж 3/4 нуклеусів становлять багатоплощинні з безсистемним сколюванням та нуклевидні улам-

Крем'яний інвентар стоянки Попове Озеро

Нуклеуси одноплощинні:	
однобічні	17
підпризматичні	11
Нуклеуси двоплощинні:	
зі скошеною площадкою однобічні	4
підпризматичні	3
з площадками, розташованими під кутом	4
Нуклеуси багатоплощинні з безсистемним сколюванням	25
Нуклевидні уламки	93
Пластини та їх уламки	624
Відщепи та уламки кременю	13 240

Вироби з ретушію

Трапеції високі асиметричні зі скошеною основою та їх уламки	29
Трапеції високі симетричні	6
Трикутник	1
Асиметричний наконечник з боковою виїмкою	1
Черешкові наконечники стріл та їх уламки	6
Пластинки та відщепи зі скошеним кінцем	5
Пластинки з ретушію	6
Відщепи з ретушію та невизначимі уламки знарядь	70
Скробки кінцеві на:	
грубих пластинках	5
„ відщепях	35
відщепях підокруглі	9
„ неправильної форми	96
Різці грубі на відщепях:	
бічні	55
кутові	25
серединні	17
Двобічно оброблені тесла	5
Двобічні листовидні наконечники дротиків	2
Уламки двобічнооброблених знарядь	16
Свердла-розвертки	10
Скобелі на відщепях	8

Всього

14 428

ки. З інших типів представлені невеликі грубі одноплощинні та двоплощинні нуклеуси (рис. 5, 8—10).

Провідний тип мікролітів стоянки — асиметричні високі трапеції зі скошеною нижньою основою, виготовлені з відщепів (рис. 6, 1—16, 23—35). Мало чим відрізняються від них високі симетричні трапеції на відщепях (рис. 6, 17—22). Як показано вище, ці вироби з'являються ще в комплексах типу Пісочний Рів і своїм генезисом пов'язані з асиметричними наконечниками з бічною виїмкою. Останній представлений в колекції Попового озера єдиним екземпляром (рис. 6, 37). Виявлено також високий трикутник, пластинки та відщепи зі скошеним кінцем (рис. 6, 36, 38—42). Наконечники стріл на пластинках та їх уламки представлені черешковими екземплярами, обробленими крутою ретушію (рис. 6, 43—48).

В колекції є десять досить великих свердел-розверток, виготовлених з масивних сколів за допомогою крутого крайового та плоского поверхневого ретушування (рис. 6, 49—54).

Скробки становлять понад 40% всіх знарядь (рис. 7, 1—23), 2/3 з яких виготовлено на відщепях неправильної форми (рис. 7, 9—23). Стійку серію дають також кінцеві скробки на пластинчастих відщепях неправильної форми (рис. 7, 3—6). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скробки на неправильних пластинах та підокруглі (рис. 7, 1, 2, 7, 8).

В дещо меншій кількості, ніж скробки, трапились різці. Як правило, вони виготовлялись на відщепях або уламках кременю, що часто зберігали на спинці кірку. Найбільш виразною серією представлені бічні різці на відщепях (рис. 7, 24—34). Ним кількісно поступаються кутові та серединні різці (рис. 7, 35—40) на відщепях. Знайдено також 25

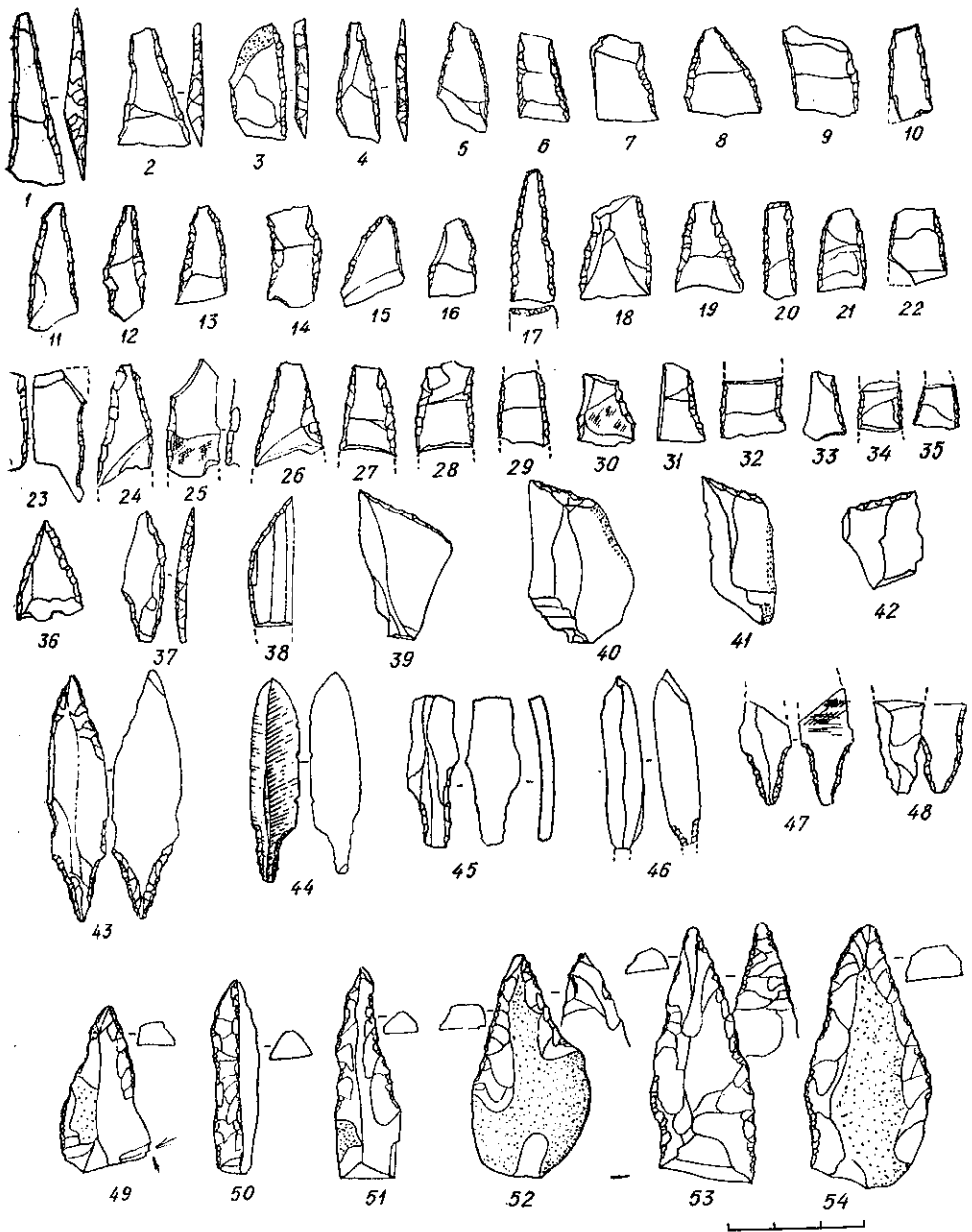

Рис. 6. Попове Озеро. Мікроліти (1—42), наконечники стріл (43—48), свердла-розвертки (49—54).

уламків та відщепів з атиповими різцевими сколами, що, можливо, використовувались як різці.

Двобічно оброблені знаряддя представлені наконечниками дротиків теслами та їх уламками (рис. 5, 1—7).

Своєрідність колекції крем'яних виробів стоянки Попове Озеро, що повторюється в комплексах інших пам'яток, дає право ставити питання про наявність в мезоліті Середнього Подесення окремого типу пам'яток, назву якому слід, очевидно, дати по назві найкраще дослідженої стоянки цього типу — Студенок.

Пам'ятки типу Студенок мають багато спільних рис з пам'ятками типу Пісочний Рів. Так, для обох типів характерний слабкий розвиток пластинчастої техніки розколювання кременю, широке застосування крутого ретушування при виготовленні наконечників стріл, мікролітів, пластин з притупленим краєм. Основним типом заготовки знарядь є відщепи, що значною мірою обумовило поширення на обох типах пам'яток подібних нуклеусів, серед яких, крім великої кількості аморф-

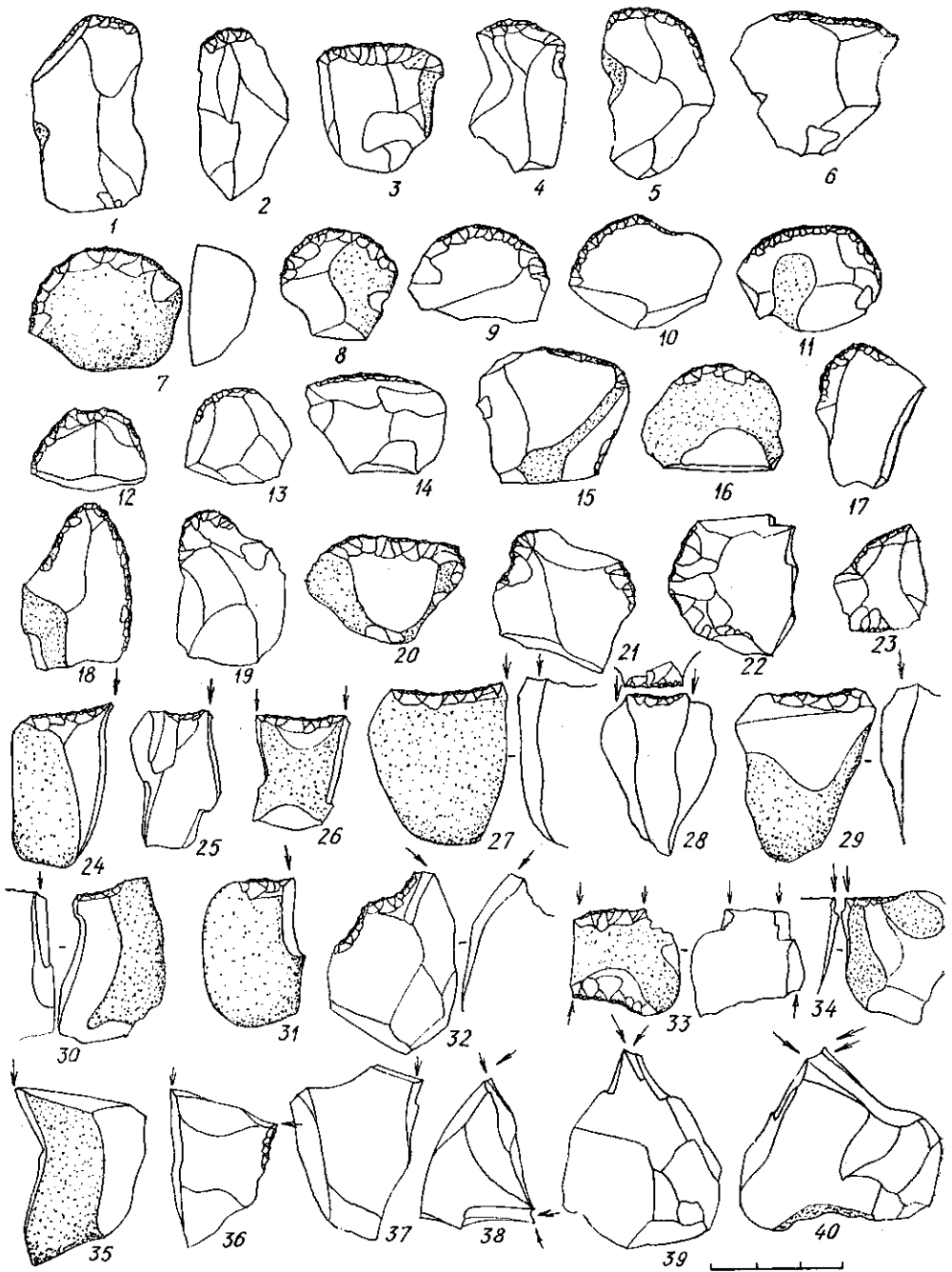

Рис. 7. Попове Озеро. Скребки (1—23), різці (24—40).

них виробів, найбільш стійкі серії дають грубі одноплщинні нуклеуси для відщепів та неправильних пластин. На пам'ятках обох типів зустрічаються черешкові наконечники стріл на пластинах, оброблені крутою ретушшю. Набір мікролітів стоянок типу Студенок можна пояснити, як вказувалося вище, дальшим розвитком мікролітів пам'яток типу Пісочний Рів. На обох типах пам'яток зустрічаються аналогічні типи скребків (насамперед кінцеві на відщелах), різців (бокові на відщелах), двобічнооброблених знарядь.

Разом з тим крем'яні вироби пам'яток типу Студенок мають деякі особливості порівняно з виробами стоянок типу Пісочний Рів. Більшість з них характеризується раннім часом. Про більш пізній час стоянок типу Студенок свідчать менші розміри виробів, значна кіль-

кість асиметричних високих трапецій, що витісняють в комплексах асиметричні наконечники з бічною виїмкою, від яких походять. Набір скребків змінюється за рахунок зменшення кількості кінцевих та збільшення числа скребків неправильної форми на відщеплах. Збільшується кількість двобічно оброблених знарядь, що стають досконалішими та різноманітними. На стоянках типу Студенок вже не зустрічаються великі пластини з притупленим краєм, в тому числі сегментовидні.

Таким чином, крем'яний інвентар пам'яток типу Студенок є результатом дальшого розвитку крем'яного комплексу типу Пісочний Рів. Ці два типи пам'яток являють собою два хронологічні етапи одного культурного явища, що було виділене М. В. Воеводським під назвою «деснянська мезолітична культура». Стоянки типу Студенок, враховуючи відсутність кераміки, значну кількість геометричних мікролітів та розвинені двобічно оброблені вироби, очевидно, датуються фінальним мезолітом. В такому разі генетична підоснова цих пам'яток — комплекси типу Пісочний Рів повинні датуватися більш раннім часом. Наявність двобічно оброблених знарядь серед виробів Пісочного Рову не є достатнім доказом їх пізньомезолітичного часу. Відомо, що в лісовій зоні Європи двобічно оброблені макроліти з'являються в пребореалі і навіть раніше (стоянки свідерської, аренсбурзької культур, Стар Кар).

Розвиток традицій обробки кременю деснянської мезолітичної культури простежується у виробках раннього етапу неолітичних пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою Подесення, на що вказували М. В. Воеводський, О. О. Формозов та Д. Я. Телегін¹⁴. Так, крем'яний інвентар стоянки Погорілівка в уроч. Вирчище¹⁵ дуже близький до крем'яних виробів стоянки Студенок та їй подібних. Колекція Вирчища, крім наявності ранньої ямково-гребінцевої кераміки, відрізняється лише рядом більш пізніх рис: значним зменшенням кількості високих трапецій та черешкових наконечників стріл за рахунок поширення двобічно оброблених наконечників, більш досконало двобічно обробленими теслами та наконечниками дротиків, збільшенням кількості невеликих підокруглих скребків, поширенням ножів на ретушованих великих пластинах. За іншими показниками крем'яний комплекс стоянки Вирчище та їй подібних має найближчі аналогії серед виробів пам'яток типу Студенок, що дає змогу зробити висновок про участь останніх в генезисі ямково-гребінцевого неоліту Подесення.

Відомі три різні точки зору на генезис деснянської мезолітичної культури. М. В. Воеводський та О. О. Формозов вважали, що генетичною підосною стоянки Пісочний Рів була стоянка Покровщина, про що свідчить наявність в обох комплексах грубих нуклевидних скребел, дисковидних виробів, скобелів на відщеплах¹⁶. Але вивчення вказаних колекцій не виявили більш-менш сталих серій цих виробів. Так, з 77 нуклеусів та нуклеусовидних уламків, знайдених на стоянці Пісочний Рів в 1981 р., жоден не використовувався як нуклевидне скребло типу рабо. Колекція крем'яних виробів стоянки Покровщина не має достатньої кількості спільних рис з крем'яним комплексом Пісочного Рову, щоб вважати її генетичною підосною останнього.

Своєрідні погляди на генезис пам'яток типу Пісочний Рів відстоює Д. Я. Телегін¹⁷. Він висловив думку про їх походження від стоянок типу Кудлаївка, що зазнали впливів південних культур з геометричними мікролітами. З цією точкою зору важко погодитися, адже між вказаними типами пам'яток, крім слабого розвитку пластинчастої техніки розколювання кременю, немає нічого спільного. Незрозуміло, чому стоянки типу Кудлаївка, крем'яні вироби яких відрізняються крайньою мікролітизацією і відсутністю двобічно оброблених макролітів, віднесені до кола культур «макролітичного шляху розвитку», як і Пісочний Рів. Визначальною ознакою культур стоянок типу Кудлаївка є поширення мікропластинок та мікрівістрів з притупленим краєм, що становлять, як правило, більше половини знарядь колекції¹⁸. На стоянці Пісочний Рів такі вироби повністю відсутні, тоді як культур-

ної виразності комплексу надають асиметричні наконечники з бічною виїмкою, що зовсім невідомі на пам'ятках типу Кудлаївка. Останні не можуть бути генетичною підосною деснянської культури ще й тому, що вони датуються пізнім мезолітом¹⁹.

Заслужовує на увагу точка зору Л. В. Кольцова про участь аренсбурзьких культурних традицій в генезисі ієнівської культури басейнів Верхньої Волги та Оки, крем'яний інвентар якої має багато спільного з інвентарем стоянок типу Пісочний Рів. До таких пам'яток належать Чорна Грязь²⁰, Алтинове²¹, Старокостянтинівка VI²², Дальній Острів²³, Ладижине III²⁴.

Вказані пам'ятки зі стоянками типу Пісочний Рів басейну Десни споріднює відщепова техніка обробки кременю та круте ретушування, що широко застосовувалось при виготовленні мікролітів та наконечників стріл, а також поширення великих пластин з притупленим краєм, в тому числі сегментовидних, переважання серед різців бокових, наявність в комплексах двобічно оброблених макролітів. Як і на стоянках типу Пісочний Рів, в ієнівській культурі поширені асиметричні наконечники з бічною виїмкою, високі асиметричні трапеції та трикутники, черешкові наконечники стріл, пластини зі скошеним кінцем.

Подібність крем'яних виробів деяких пам'яток ієнівської культури до комплексів типу Пісочний Рів настільки велика, що не можна виключати можливість належності їх до однієї мезолітичної культури. Різниця дещо збільшується на пізньомезолітичному етапі за рахунок дальшого розвитку кожної з вказаних груп пам'яток в специфічному природному оточенні, впливів сусідніх культур, хронологічних змін в крем'яному інвентарі. На цьому етапі в Подесенні виникають пам'ятки типу Студенок, а в басейнах Верхньої Волги та Оки — стоянки з значною кількістю дрібних високих трапецій правильної форми та з елементами, що пояснюються впливами бутівської мезолітичної культури: олівцеподібними нуклеусами, збільшенням кількості правильних пластин, кінцевих скребків на пластинах, різців на кутах зламаних пластин, постсвідерських наконечників стріл.

Привертає увагу, що цілий ряд культуровизначальних рис пам'яток аренсбурзької культури є визначальними і для пам'яток деснянської мезолітичної культури, особливо на ранньому пісочнорівському етапі. Так, для аренсбурзьких пам'яток характерні одноплощинні нуклеуси для відщепів та грубих пластин, слабкий, порівняно зі свідерськими пам'ятками, розвиток пластинчастої техніки, переважання знярядь на відщеплах, широке застосування крутої ретуші при виготовленні наконечників стріл та мікролітів, поширення бічних різців та кінцевих на відщеплах скребків. Для аренсбурзької культури характерні три основних типи наконечників стріл, що виготовлялись в техніці крутого ретушування: черешкові прості (рис. 3, 1), черешкові зі скошеним пером (рис. 3, 2), асиметричні з бічною виїмкою²⁵. Набір наконечників стріл пам'яток типу Пісочний Рів є результатом розвитку аренсбурзьких наконечників. Наконечники двох перших типів продовжують зустрічатись, але їх кількість дуже зменшується за рахунок збільшення кількості асиметричних наконечників з бічною виїмкою, що стають значно коротшими ніж на аренсбурзьких стоянках. На пізньому етапі деснянської культури, представленому пам'ятками типу Студенок, асиметричні наконечники з бічною виїмкою витісняються високими асиметричними трапеціями, що від них походять.

Р. К. Рімантене дослідила та ввела в науковий обіг групу аренсбурзьких пам'яток басейну Німану²⁶. Далі на схід в Поліссі типові аренсбурзькі пам'ятки ще невідомі. Але археологічні матеріали дають можливість говорити про наявність аренсбурзьких елементів в мезоліті Поліської низовини. Тут відома значна кількість мезолітичних комплексів з наконечниками стріл на пластинах, які традиційно пов'язувались зі свідерською культурою. Неважко помітити, що плоске свідерське ретушування черешкової частини та пера наконечників

стріл на пластинах з черевця не завжди застосовувалось при їх виготовленні на стоянках Полісся. Характерною особливістю деяких поліських комплексів є виготовлення частин або навіть всього набору наконечників стріл на пластинах, не в свідерській техніці, а за допомогою крутого ретушування, що, як вказувалося вище, є однією з культуровизначальних ознак аренсбурзьких пам'яток. Особливо виразно такі пам'ятки представлені в басейнах Верхнього Дніпра та Сожу завдяки працям В. Ф. Копитіна²⁷.

В. Ф. Копитін виділяє тут, поряд з іншими культурними групами, пам'ятки з асиметричними наконечниками, обробленими крутою ретушшю. Найбільш виразну серію таких виробів дає стоянка Боровка, де з півтора десятка наконечників немає жодного обробленого свідерською ретушшю²⁸. Традиція виготовлення наконечників за допомогою крутої ретуші представлена і на більш пізніх мезолітичних пам'ятках Верхнього Подніпров'я, але вже в поєднанні зі свідерською (Коромка, Журавель, Печеніж та ін.). В. Ф. Копитін пов'язує цю традицію з мезінською пізньопалеолітичною культурою, з чим важко погодитись.

На стоянці Боровка та її подібних, наприклад, повністю відсутні пластинки з притупленим краєм, що становлять значний процент знарядь Мезіна. З іншого боку, серед останніх немає прототипів асиметричним круторетушованим наконечникам стоянки Боровка. Одиначні форми в колекції Мезіна, на які вказує В. Ф. Копитін, не утворюють серій, а є скоріше випадковими. Згадаємо, що до випадкових форм відніс їх і автор дослідження Мезінської стоянки І. Г. Шовкопляс²⁹.

Більш переконливим здається зв'язок стоянок типу Боровка з аренсбурзькою культурою. Публікації цього комплексу не дають можливості зробити повний аналіз крем'яного інвентаря, але виразна серія наконечників стріл дозволяє вбачати в аренсбурзькій культурі генетичну підоснову пам'яток типу Боровка. Стріли комплексу виготовлені з відщепів за допомогою крутого ретушування і в жодному випадку не мають плоскої свідерської підтески. Тут представлені всі три типи наконечників, характерні для аренсбурзьких пам'яток: прості черешкові, черешкові зі скошеним пером, асиметричні з бічною виїмкою. Останніх особливо багато і представлені вони пізньою модифікацією — «вкладшинами алтинівського типу», що відрізняються від власно аренсбурзьких асиметричних наконечників головним чином вкороченими пропорціями. На стоянці Боровка також виявлено два великих наконечники, круторетушовані по всьому периметру, які дещо відрізняючись від класичних аренсбурзьких за формою, мають серед останніх найближчі аналоги за технікою обробки.

Враховуючи факт, що на стоянці Боровка не знайдено високих трапецій, її слід датувати першою половиною мезоліту.

Стоянка Боровка та її подібні не є типовими аренсбурзькими пам'ятками, а відносяться до більш пізнього часу, коли аренсбурзька культура почала трансформуватися в нове культурне явище, відоме в басейні Десни під назвою «деснянська мезолітична культура».

Таким чином, на сучасному рівні наших знань виділяється кілька етапів генезису та розвитку деснянської культури, що охоплюють період часу від фінального палеоліту до раннього неоліту. На грані палеоліту та мезоліту носії аренсбурзьких культурних традицій Прибалтики просуваються на схід — в Полісся, в басейні Верхнього Дніпра та Сожу. На їх основі у Верхньому Подніпров'ї складаються пам'ятки типу Боровка, населення яких разом з пізньосвідерським населенням бере участь в генезисі верхньодніпровської пізньомезолітичної культури, за визначенням В. Ф. Копитіна (стоянки Коромка, Журавель, Печеніж та ін.). В середині мезоліту на основі пам'яток типу Боровка, можливо, під впливом комплексів з сегментовидними мікролітами типу Журавка³⁰ (стоянки Журавка, Тимонівка I та II, Загай та ін.), в Подесенні складається перший етап деснянської культури, представлений стоянками типу Пісочний Рів. В цей же час або трохи пізніше

пам'ятки, аналогічні останнім, з'являються в басейні Верхньої Волги та Оки (ієнівська культура, за Л. В. Кольцовим). Пізньомезолітичний етап ієнівської культури характеризується підсиленням впливів бутівської культури та зростанням кількості невеликих високих трапецій в комплексах. Стоянки типу Пісочний Рів були генетичною підосновною пам'яток типу Студенок басейну Десни (Студенок, Попове озеро, Мураги, Селецькі дюни та ін.), що являли собою другий фінальномезолітичний етап деснянської мезолітичної культури. Останні прийняли участь в генезисі раннього етапу ямково-гребінцевого неоліту Десни, представленого стоянками з крем'яним інвентарем типу Вирчище.

¹ Ефименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста. — РАЖ, 1924, 13, вып. 3/4, с. 211—228.

² Рудинський М. Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР. — В кн.: Антропология. К., 1931, т. 4, с. 145—184.

³ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы. — КСИИМК, 1950, вып. 31, с. 96—120.

⁴ Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне. — Там же, вып. 35; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959, с. 125.

⁵ Воеводский М. В. Мезолитические культуры ..., с. 119.

⁶ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977, с. 85—88.

⁷ Левенок В. П. Мезолитические и неолитические орудия Селецких дюн. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 141, с. 68—75.

⁸ Левенок В. П. Мезолит среднерусского Днепро-Донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры. — МИА, 1966, вып. 126, с. 88—98.

⁹ Телегин Д. Я. Вопросы культурно-территориального членения мезолитических памятников Украины. — АИУ 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 27; Телегин Д. Я. Мезолит України. — К., 1982.

¹⁰ Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту бассейна Десны. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 14.

¹¹ Заверняев Ф. М. Гравировка на кости и камне Хотылевской верхнепалеолитической стоянки. — СА, 1981, № 4, с. 141—158.

¹² Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту ..., с. 14.

¹³ Левенок В. П. Мезолитические и неолитические орудия ...

¹⁴ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории ..., с. 86—87; Телегин Д. Я. Мезолит України, с. 138—148.

¹⁵ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976, с. 11—34.

¹⁶ Воеводский М. В. Мезолитические культуры ...; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров ...

¹⁷ Телегин Д. Я. Мезолит України ...

¹⁸ Зализняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки — Кудлаївка. — Археологія, 1976, 20, с. 60—66; Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите. — В кн.: Первобытная археология: польски и находки. Киев, 1980.

¹⁹ Телегин Д. Я. Мезолит України ...

²⁰ Крайнов Д. А. Новая мезолитическая стоянка Черная Грязь I. — КСИА АН СССР, 1972, вып. 131, с. 91—98.

²¹ Кольцов Л. В. Мезолитический слой стоянки Алтыново. — Там же, с. 87—90.

²² Бодунов Е. В., Воробьева В. М. Мезолитическая стоянка Старокостантинівка VI. — СА, 1974, № 4, с. 162—169.

²³ Сидоров В. В., Жилин М. Г. Мезолитическая стоянка Дальний Остров в Подмосковье. — СА, 1975, № 2, с. 224—249.

²⁴ Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III. — СА, 1981, № 2, с. 255—260.

²⁵ Римагенте Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971, с. 203; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977, с. 216.

²⁶ Там же.

²⁷ Копытин В. Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии. — КСИА, 1977, вып. 149, с. 60—66; Копытин В. Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1977. — 25 с.

²⁸ Там же.

²⁹ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — Киев, 1965, с. 328.

³⁰ Зализняк Л. Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры. — В кн.: Древности Среднего Поднепровья. Киев, 1981.

Деснянская мезолитическая культура

Резюме

В статье освещается своеобразное культурное явление в бассейне Десны, которое на протяжении 50 лет изучается несколькими поколениями исследователей. Дан подробный историографический очерк вопроса и на примере новых материалов стоянок Песочный Ров и Попово Озеро описаны два этапа деснянской мезолитической культуры. Пересматриваются вопросы генезиса, хронологии, периодизации, исторических судеб деснянской культуры. Автор генетически связывает ее (вслед за Л. В. Кольцовым) с аренсбургскими памятниками Прибалтики, вводя как связующее звено между указанными явлениями памятники типа Боровка. Выделяя в позднем мезолите Десны памятники типа Студенок, он ставит вопрос об отнесении начального песочновского этапа деснянской культуры к первой половине мезолита. Деснянская мезолитическая культура принимала участие в сложении раннего ямочно-гребенчатого неолита Десны типа Вырчище.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Про призначення деяких предметів з Інгульського скарбу

У 1962 р. поблизу с. Антонівка на притоці р. Ігул Громоклеї випадково було знайдено один з найбільших скарбів доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, до якого входило понад 130 виробів. Серед них є два предмети, визначені Е. О. Симоновичем як бляшки невідомого призначення¹. Є. М. Черних теж умовно назвав їх «бляшками з подовженими та вигнутими стержнями»². Справді, ці речі майже унікальні і невідомі в жодному з скарбів пізньобронзової епохи в нашій країні.

Наводимо докладний опис цих двох предметів, які, за винятком майже непомітних згинів, не відрізняються один від одного і, можливо, були відлиті в одній матриці. Вони являють собою вигнутий чотиригранний стержень, дуже схожий на рибальський гачок, на подовженому кінці якого є литий отвір, а на короткому — невеликий відросток, що закінчується круглою головкою (рис. 1, 1, 2)³. Довжина предмета до вигину — 10 см, довжина «гачка» — 5, відростка — 3 см, діаметр головки — 3,5, розміри отвору на подовженому кінці — 0,5 × 1,0 см. Товщина стержня у різних місцях коливається від 0,5 до 1,0 см.

Подібний за формою «гачок» входить також до скарбу бронзових речей, що був знайдений у Томешті в 1973 р.⁴ Автор публікації цієї знахідки В. Паладе теж не зміг знайти аналогій та з'ясувати призначення загадкового предмета. Останній відрізняється від інгульських лише тим, що замість отвору на подовженому кінці є два невеликі відростки, а на самому краю «гачка» замість головки — невелика гулька. Розміри його майже повністю збігаються з описаними вище: довжина 9,9, товщина 1,1 см (рис. 1, 8). На наш погляд, ця різниця пояснюється лише тим, що інгульські предмети були відлиті у більш складній двостулковій кам'яній ливарній формі, де застосовувались спеціальні пристрої для відливання отворів та головок. «Гачок» з Томешті теж виготовлений за допомогою такої форми, але пристрої тут були спрощені. Можна вважати, що кінцеві частини (головка та отвір) інгульських «гачків» і предмета з Томешті мали однакову функцію, тобто призначались для кріплення з ременем.

Враховуючи рідкість таких знахідок серед скарбів бронзової доби та неясність їх призначення, ми вирішили звернутись до аналогічних предметів інших епох, зокрема, найбільш близької до цього часу епохи раннього заліза. Серед цих аналогій передусім звертають увагу своєрідні «гачки», хоч й менших розмірів, які є складовими частинами бронзових вудил. Їх часто називають «допоміжними частинами для кріплення поводів» (рис. 1, 5)⁵. Численні знахідки таких металевих ву-